

ŞİNE USU YAZITI'NDAKİ BAZI YER ADLARI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

AYDIN, Erhan
TÜRKİYE/TУРЦИЯ

ÖZET

Bu bildiride, Şine Usu Yazıtı'ndaki *Bulçu*, *Burgu* ve *Çıgıltır Köl* yer adları üzerinde durulacaktır.

Bulçu: Eski Türk Yazıtlarında dört yerde geçtiği tespit edilen bu yerin kabaca Altay dağlarının batısında, İrtiş ve Urungu ırmakları civarında olduğu bilinmektedir. Şine Usu Yazıtı'ndaki *Bulçu*'nun Urungu ırmağı; geri kalan üç *Bulçu*'nun da Urungu ırmağının döküldüğü Fu-hai gölünün güney ucunun biraz doğusunda bulunan Buluntogoy kasabası olabileceği dikkatlere sunulacaktır.

Burgu: Yazıt'ın doğu yüzünün 3. satırında geçen bu yer adının, **Köl Tigin Yazıtı**'nın kuzey yüzünün 6. satırında *Tokuz Oguzlar*la yapılan beş savaşın üçüncüsünün cereyan ettiği yerle aynı olduğu önerilecektir. Burası genellikle *Bolçuda*~*Bulçuda* şeklinde anılmaktaydı. Ancak *Tokuz Oguzlar*ın yaşadıkları yerlerin *Bulçu* ile ilgisi olmaması dolayısıyla buranın *Bolçuda* ya da *Bulçuda* değil *Burguda* şeklinde anılması gerektiği; *Burgu*'nun ırmak olduğu ve bugün Moğolistan'da bulunan Burugu gool ile birleştirilebileceği düşünülmektedir.

Çıgıltır Köl: Yazıt'ın doğu yüzünün 6. satırında geçen bu yer adının *Çıgıltır* ve *Açıg Altır* okunduğu bilinmektedir. Bu göl adını *Çıgıltır* okuyup ihtiyatla *Çıgıltır*>*Çıvıltır>*Çiltır>*Çıldır şeklinde bir gelişme izlediği ve bugün Anadolu'nun doğusunda bulunan Çıldır Gölü'yle aynı adı taşıdığı dikkatlere sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şine Usu Yazıtı, Bulçu, Burgu, Çıgıltır Köl, yer adları, Ötüken Uygurları.

ABSTRACT

Thoughts on Some of The Place Names in the Inscription of Şine Usu

In this article, an emphasis will be put on the place names *Bulçu*, *Burgu* ve *Çıgıltır Köl*, which are mentioned in the **Inscription of Şine Usu**.

Bulçu: Known to be mentioned in four places in the **Old Turkic Inscriptions**, this place name is known to be in the west of the Altai Mountains, close to the rivers İrtiş and Urungu. An attention will be drawn into the fact that in the **Şine Usu Inscription**; *Bulçu* refers to river Urungu; and the remaining three *Bulçu*'s could be the small town of Buluntogoy which is in the east of the south side of Fu-hai, where river Urungu joins.

Burgu: It will be suggested that this place name which is mentioned in the third line of the east side of the inscription is the same place as the three of the five battles with *Tokuz Oguz* took place, which is mentioned in the sixth line of the **Köl Tigin Inscription**. This place was thought to be *Bolçuda~Bulçuda*. However, since where *Tokuz Oguz* lived has no relation to *Bulçu*, this place should be *Burguda*, rather than *Bolçuda* or *Bulçuda*; and it is also thought that *Burgu* is a river and can be related to *Burugu* gool, which is today in Mongolia.

Çıgıltır Köl: Mentioned in the sixth line of the east side of the inscription, this place name is read as *Çıgıltır* and *Açığ Altır*. This lake name is attentively read as *Çıgıltır* and it follows a sequence of *Çıgıltır>*Çıvıltır>*Çiltır>*Çıldır*, and particular attention will be given to the fact that it bears the same name as lake *Çıldır* which is situated in the east of Anatolia.

Key Words: **Şine Usu Inscription**, *Bulçu*, *Burgu*, *Çıgıltır Köl*, place names, *Ötüken Uighurs*.

GİRİŞ

Şine Usu Yazıtı, *Ötüken Uygurlarından kalan yazıtlar içerisinde satır sayısı bakımından en hacimli olanıdır*. Yazıt 1909 yılında G. J. Ramstedt tarafından kuzey batı *Moğolistan'da*, *Şine Usu gölü civarında bulunmuştur*. Yazıt'a adını veren *Şine Usu*, 300 m boyunda tuzlu ve tadı acı bir göldür (Ramstedt, 1913: 40).

3 m 80 cm yüksekliğinde olan **Yazıt**, dört köşe granit taştır. Taşın dört yüzü de Türk runik harfleri ile kaplı olup **Yazıt**'ın kuzey yüzünde 12; doğu yüzünde 12; güney yüzünde 15; batı yüzünde ise 12 satır bulunmaktadır.

Yazıt, Terhin ve Tes Yazıtı gibi 747-759 yılları arasında kağanlık yapan *Tānriidä bolmış İl İtmiş Bilgä Kagan* yani *Mo-yen-ch'o* tarafından dikilmiştir. Yazıtın, 759 veya 760 yılında dikildiği düşünülmektedir (Hamilton, 1997: 200); (Taşağıl, 2004: 68). Yazıtın kuzey 6, 8, 9 ve 10. satırları **Terhin (Taryat) Yazıtı**'nın doğu 6, 7, 8 ve 9. satırları ile neredeyse aynıdır. Bu benzerlikler her iki yazıtın da aynı kağan tarafından yazdırıldığı ve diktirildiğine kanıt sayılabilir (Tekin, 1983: 798).

Yazıt bugün, ilk bulunduğu yerde, *Arhangay Aymag'ın Hayrhan Sum ile Bulgan Aymag'ın Sayhan Sum sınırlarının kesiştiği Mogoyın Şine-Us bölgesinde* bulunmaktadır. GPS kayıtları ise şöyledir: 1478 m, 48U0294299, UTM 5380232 (Alyılmaz, 2003: 188).

Şine Usu Yazıtı eski Türk yazıtları içerisinde yer adları bakımından en zengin yazıtlardandır. Bu bildiriye, yazıtta geçen *Bulçu*, *Burgu* ve *Çıgıltır Köl* yer adları üzerinde durulacaktır.

1. *Bulçu*

Bu yer adının **Eski Türk Yazıtlarında** beş kez geçtiği bilinmektedir. Ancak **Köl Tigin Yazıtı**'nın kuzey yüzünün 6. satırında Dokuz Oğuzlarla yapılan üçüncü savaşın yapıldığı yer net bir şekilde okunmadığı için genellikle *Bolçuda* ya da *Bulçuda* şeklinde anılmaktaydı. Fakat *Tokuz Oğuzlarla* yapılan ve **Köl Tigin Yazıtı**'nda 3. olarak belirtilen savaşın *Bulçu*'da cereyan etmesi coğrafi olarak mümkün değildir. Kabaca Moğol Altaylarının batısında, Kara İrtiş ile Urungu ırmağı civarında olması gereken *Bulçu*'nun Dokuz Oğuzların yaşadıkları yerlerle ilgisi bulunmamaktadır. KT K 6'daki bu onarmanın doğru olmadığı ve ilk iki harfi *Bo~Bu* olan bu yer adının *Burguda* şeklinde onarılması gerektiği düşünülmektedir. Bu açıklamalardan sonra bizce geriye dört *Bulçu* kalmaktadır. Bunlar KT D 37; BK D 28; T 35; ŞU G 1'dir.

Bulçu adının geçtiği yerlerdeki cümleler şunlardır:

KT D 37: *Türgiş kagan süsi Bulçuda otça borça kälti* 'Türgiş Kağan'ın ordusu Bulçu'da (üzerimize) ateş gibi, kor gibi geldi'. (Hem KT D 37'de hem de BK D 28'de geçen *otça borça* ibaresinin çevirisi M. Adamoviç'in önerisi doğrultusunda yapıldı. **Bkz.** (Adamoviç, 2004: 263-264)).

BK D 28: *Türgiş kagan süsi otça borça kälti Bulçuda süñüşdümüz* 'Türgiş Kağan'ın ordusu ateş gibi, kor gibi geldi. Bulçu'da savaştık'.

T 35: *Altun yışığ yolsızın aşdım <ız> Ärtiş ügüzig kaçıgsızın kaçdımız tün akıtdımız Bulçuka tañ üntürü tägdımız* 'Altay dağlarının yolu olmayan yerlerini aştık; İrtiş ırmağının geçilemeyecek yerlerini geçtik. Gece akını ettik (ve) Bulçu'ya tan atarken vardık'.

ŞU G 1-2: *bulçu ügüzdä üç karlukıg anta tokıdım anta yana tüşdim* 'Bulçu (Urungu) ırmağında Üç Karlukları orada bozguna uğrattım (ve) geri döndüm'.

Bulçu yer adı araştırmacılarca şu şekilde okunmuş ve anlamlandırılmıştır:

bolçu 'eine Oertlichkeit' (Radloff, 1895: 140); *bolçu* 'Bolçu(?)' (Thomsen, 2002: 152-153); *bolçu* 'oertlichkeit' (Radloff, 1897: 180); *bolçu* 'eine Oertlichkeit' (Radloff, 1899: 102); *bolçu* 'bolçu' (Melioranskiy, 1899: 73); *(bo)lçu* '(bo)lçu flusse' (Ramstedt, 1913: 25-26); *bolçu* 'bolçu' (Orkun, 1936: 46); *bolçu* 'bolçu' (Malov, 1951: 32); *bolçu* 'ein Fluss westlich von Altai und Irtyşch' (Aalto, 1958: 57); *bolçu* 'nom propre de rivièrre et de ville' (Giraud, 1961: 142); *bolçu* 'geog. n' (Tekin, 1968: 319); *bolçu* 'nazvanie reki' (Aydarov, 1971: 97); *bolçu* 'yer adı' (Tekin, 1988: 130); *bolçu* 'yer adı' (Recebov-Memmedov, 1993: 387); *bolçu* 'yer adı' (Tekin, 1994: 57), (Tekin, 1995: 100); *bulçu* 'Name eines Flusses' (Rybatzki, 1997: 64 ve 113); *bolçu* 'the river Bolçu' (Moriyasu, 1999: 180 ve 184); *bolçu* 'yer adı' (Tekin, 2000: 241); *bwloçw* '(?Bolesu felöl)' (Berta, 2004: 161 ve 198).

Radloff, bu yer adının İrtiş'in batısındaki Türgiş ülkesinde bulunduğunu ve Kök Türklerin 721 yılında burada Türgişlerin kağanını ve yabgusunu öldürdüklerini belirtiyor (1895: 430). Aalto ise *Bulçu*'nun yerini Altay ve İrtiş'in batısında bir ırmak olarak belirlemekte ve ŞU G 1'de geçtiği yer ile de karşılaştırmaktadır (Aalto, 1958: 57). Giraud'un *Bulçu*'yu ırmak olarak düşünmediği anlaşılmakta ve oldukça ilginç bir etimoloji denemesi yapmaktadır: *pul-i-ju* < *pul*: 'köprü'; *ju* 'ırmak'; *-i*: Tamlama eki. 'ırmağın köprüsü' anlamına gelen kelime *p > b*; *j > ç* ses gelişmeleri meydana gelmiştir. Kelimelerin İranca olduğunu ifade eden Giraud, *Bulçu*'nun (Giraud, Tonyukuk'u yayımladığı çalışmasında *Bolçu* okumaktadır.) Ulungur gölünün güney ucunun biraz doğusunda yer alan Bolun-Togoy olduğunu işaret etmektedir. Bu ad 'bol dönemeci (veya bol kıvrımı)' olan anlamına gelmektedir (Giraud, 1999: 258).

Clauson, KT D 37'de geçen *borça* maddesini açıklarken 'the Türgiş *xağan*'s army advanced from Bolçu like a fire or ...' ifadesini kullanmıştır. Clauson'un 'from Bolçu' anlamlandırmasından ırmak olarak düşünmediği sonucuna varılabilir (EDPT 357a).

Rybatzki, *Bulçu*'nun Urungu ırmağı olabileceğini düşünmekte ve Szeged'de 1997 kışında A. Róna-Tas'ın derslerinde Mo. *bolju-*, Hal. *bolz-* 'üzerinde anlaşmak, fikir birliğine varmak; atamak, tayin etmek, önceden kararlaştırmak; önceden düzenlemek; önceden görmek, tahmin etmek, önceden bilmek, kestirmek' (Lessing, 2003: 191) ve Mo. *bolju-y-a(n)*, Hal. *bolzoo* 'kararlaştırma, taahhüt, kontrat, sözleşme, mukavele, tayin edilmiş zaman, süre; randevu' (Lessing, 2003: 191) ile karşılaştırıldığını belirtmekte ancak verilen kelimelerin fiil olduğunu, dolayısıyla yer adı ile birleştirmenin mümkün olamayacağını savunmaktadır. Rybatzki, *Bulçu* adının ŞU G 1'deki durumuna göre ırmak olması gerektiğini ancak, **Tonyukuk Yazıtı**'ndaki durumuna göre *Bulçu*'nun ırmak olmasına kuşku ile baktığını belirtmektedir (1997: 113 not 294).

Gömeç'e göre ise İrtiş'in güneydeki kollarından birisidir (1997a: 66 not 291). Yine Gömeç, **Eski Türk Yazıtlarındaki** yer adlarını çalıştığı makalesinde ise İrtiş'in kollarından birisi olma olasılığının yanında başka bir coğrafi bölge olabileceğini de söylemektedir (2001: 28).

Bulçu'nun ırmak değil de Urungu gölünün güney-batısındaki Tokoi kasabası olduğu da öne sürülen görüşler arasındadır (Taşağıl, 2004: 120, not 540). Klyashtorniy ise Türgişlerle yapılan savaşın *Boluçu* (kendi tercihi) ırmağı sahillerinde yapıldığını, bu ırmağın da Çungarya'da olduğunu bildirmektedir (Klyashtorniy-Sultanov 2004: 108).

Ötüken Kağanlık Yazıtlarıyla Tonyukuk'ta geçen *Bulçu*, Türgişlerle; **Sine Usu Yazıtı**'nda ise Üç Karluklarla savaşın yapıldığı yerdir. *Bulçu*'ya ulaşmak için *Altun Yış* ve *Artiş Ügüz*'ün geçilmesi gerekmektedir. **Tonyukuk Yazıtı**'ndan anlaşıldığı kadarıyla İrtiş ırmağının geçilmesinden sonra akına,

ancak tan vakti başlanabilmiştir. Giraud'un çok güzel belirlediği gibi (1999: 258) İrtiş'in geçilmesinden sonra en fazla bir günlük mesafe kadar yol alındığında ancak bugünkü Buluntogoy kasabasına ulaşılacaktır. Gumilëv de Kara İrtiş ile Urungu ırmağı arasındaki uzaklığın 50 ila 80 km olduğunu ifade etmektedir (2002: 370). Buradan hareket ederek Türgişlerin bu bölgelerde ya da biraz daha batıda yaşadıkları sonucuna varılabilir. Çünkü metinde savaşın herhangi bir baskın şeklinde olmadığı düşünüldüğünde Türgişler'in Kök Türk ordusunun ilerlediği haberini alınca *Bulçu*'ya doğru hareket ettikleri ve dolayısıyla da karargâhlarının biraz daha batıda olduğu öne sürülebilir. Zaten Türgişler üzerinde yapılan çalışmalarda da oturdukları yerler Doğuda Altay Dağlarından Sirderya'ya kadar geniş bir coğrafya ile ifade edilmiş ve özellikle Tanrı Dağları, Zaysan Gölü ve Issık Göl civarında yaşadıklarından söz edilmiştir (Salman, 1998: 11); (Gumilëv, 2002: 331).

Bulçu, Doğu Kök Türklerinden kalan yazıtlardan başka **Şine Usu Yazıtı**'nda ise Üç Karluklarla yapılan savaşlarda adı anılmıştır. Karlukların, *Bulçu* bölgesi de dâhil olmak üzere değişik yerlerde yaşadıkları bilinmektedir (Taşağıl, 2004: 67); (Gumilëv, 2002: 331).

Şine Usu Yazıtı'ndaki *Bulçu*'nun ırmak olduğu *ügüz* kelimesinden anlaşılmaktadır. Diğer üç yazıtta ise *Bulçu* adının ırmak olması kuşkuludur. Bizce **Şine Usu Yazıtı**'nda geçen *Bulçu*, bugün Çinlilerin Ulungur He dedikleri, Radloff haritasında da adı "Urungu" olarak verilen ve Kara İrtiş'e paralel akan Urungu ırmağıdır. **Moğolların Gizli Tarihi**'nde de adı geçen bu ırmağın Humsinggir mevkinde bulunduğu ve Altay dağlarının batısından çıkarak *Kiçilbaşı~Kişilbaşı* adlı göle döküldüğü bildirilmiştir (Temir, 1995: 249). Bizce **Şine Usu Yazıtı**, *Bulçu ügüz* ile Urungu ırmağını kastetmiş olmalıdır.

Diğer üç yazıttaki *Bulçu* ile de Urungu ırmağının döküldüğü ve bugün Çinlilerin "Fu-hai" dedikleri gölün güney ucunun biraz doğusunda bulunan Buluntogoy~Buluntohoy kasabasının kastedilmiş olabileceği öne sürülebilir. Kök Türkler döneminde bu kasabaya *Bulçu* deniliyor olabileceği görüşünü öne sürmemizin sebeplerinden birisi kuşkusuz adındaki benzerliklerdir. Doğu Kök Türklerinden kalan yazıtlarda *Bulçu* olarak bildirilen bu yerin ırmak olmadığı önerilirken hem **Şine Usu Yazıtı**'ndaki hem de diğer yazıtlardaki *Bulçu*'nun aynı şekilde yazılmasını da ırmak adlarının çok zaman oraya kurulu yerleşim birimlerinin adıyla aynı olmasıyla açıklamak mümkündür. Buna Anadolu'dan birçok örnek verilebilir: Van Gölü (=Van ili); Çıldır Gölü (=Çıldır ilçesi); Ağrı Dağı (=Ağrı ili); Erciyes Dağı (=Erciyes kasabası) vs.

Ötüken Kağanlık Yazıtlarıyla Tonyukuk Yazıtı'nda geçen *Bulçu* ile bir ve aynı saydığımız Buluntogoy~Buluntohoy kasabası ile Ulungur~Ülüngür (Fu-hai) gölü ile ilgili en güzel bilgileri N. M. Prjevalskiy vermiştir. 1879-1880 yıllarında Zaysan'dan başlayarak Tibet'e bilimsel gezi düzenleyen N.

M. Prjevalskiy, Buluntogoy kasabası ve Ulungur Gölü (Fu-hai) ile ilgili nadir bilgilerle dolu olan seyahat kitabında Urungu ve Kara İrtiş ırmaklarını uzun uzun anlatmış ve Buluntogoy kasabası hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Sözelimi çok engebeli olmasına rağmen Zaysan ile Kuçan arasındaki en iyi yolun burada olduğunu ve yerli halkın Urungu ırmağına Bulun-Toha adını verdiklerini öğrenmekteyiz (Prjevalskiy, 1990: 22-23). Prjevalskiy'in verdiği bu önemli bilgi de *Bulçu* yer adının tespitinde oldukça önemli olmuştur. Çünkü yerli halkın Ulungur~Ülüngür (Urungu) ırmağına da "Bulun-Toha" adını vermesi ilginçtir. Bu durumda şunu öne sürmek daha kolay olacaktır: **Eski Türk Yazıtlarında** adı geçen *Bulçu* hem ırmağın adı hem de yerleşim biriminin adıdır. Yani bir başka deyişle yazıtlarda geçen *Bulçu* hem Urungu ırmağının adı hem de Buluntogoy yerleşim biriminin adıdır.

Eski Türk Yazıtları üzerinde çalışmaları bulunan bilim adamlarının bu ırmak ve yerleşim yeri adının okunmasında ne yazık ki birlik sağlayamamışlardır. İlk nesil araştırmacılar (örn.: Radloff, Melioranskiy, Malov) genellikle *Bolçu* okumuşlar; sonraki bazı araştırmacılar ise *Bulçu* şeklini tercih etmişlerdir. Bizim de bu yazıda *Bulçu* şeklini tercih etmemizin en önemli sebebi kuşkusuz bugün bu yere Buluntogoy deniyor yani *u* ünlüsü ile söyleniyor olmasıdır.

Bulçu adı gramatikal olarak *bul-* fiilinden yapılmış gibi görünüyorsa da genellikle meslek adı bildiren *+çU* ekinin ancak isimlere gelebileceği bilinmektedir. Rybatzki'nin belirttiği A. Róna-Tas'ın Mo. *bolju-*, Hal. *bolz-*; Mo. *boljuj-a(n)*, Hal. *bolzoo* ile birleştirebilme çabası da sözü edilen Moğolca kelimelerin fiil olması sebebiyle mümkün olmamaktadır (Rybatzki, 1997: 113 not 294). Eğer kelime Türkçe ya da Moğolca ise *bul* şeklinde bir isim bulmak gerekecek ya da kelime Klyaştorıny'ın dediği gibi *bulucu* şeklinde okunacaktır. Ancak Klyaştorıny'ın önerdiği *bulucu* adındaki *-U+* ekinin varlığına dair örnekler verilmesi gereklidir. Çünkü eski Türkçede fiilden isim yapan eklerden en sık kullanılanı *-g+*'dir. *-U+* şeklindeki bir fiilden isim yapma ekinin bu dönemde olması mümkün değildir.

Sonuç olarak Şine Usu Yazıtı'nda geçen ve açıkça ırmak olduğu anlaşılan *Bulçu*'nun Urungu ırmağı; **Ötüken Kağanlık Yazıtlarıyla Tonyukuk Yazıtı**'ndaki *Bulçu*'nun ise Urungu ırmağının döküldüğü ve bugün Çinlilerin Fu-hai dedikleri gölün güney ucunun biraz doğusunda bulunan Buluntogoy kasabası olabileceği önerildi. Bu görüşe ulaşmada önemli etkenlerden birisi yazıtlarda geçen *Bulçu* ile tespit edilen yer adlarındaki benzerlikler; bir diğeri de ırmak adlarının hemen yanında bulunan yerleşim birimlerine ad olabileceği gerçeğidir.

2. Burgu

Burgu adı Şine Usu Yazıtının doğu yüzünün 3. satırı ile **Terhin Yazıtı**'nın batı yüzünün 4. satırında geçmektedir. Bu iki yazıttan başka Ulaangom yazıtının 1.

satırında *Burguluk* şeklinde geçen yer adının **Şine Usu** ve Terhin'deki *Burgu* ile bir ve aynı olduğu önerilmiştir (Barutcu Özönder, 2007: 220). *Burgu* yer adının geçtiği cümleler şunlardır:

ŞU D 2-3: *udu kâliñ tidim kodup bardım kâlmâdi yiçä irtim burguda yetdim* “‘Gelip bana katılın” dedim. (Öylece) koyup bıraktım. Gelmediler. Tekrar ulaştım. (Onlara) Burgu (ırmağı)’ da yetiştim”.

Terhin B 4: *säkiz säläñä orkun tuğla säbin tälädü karaga burgu ol yerimin subumın konar köçär bän* ‘sekiz kollu Selenge, Orkun, Tuğla, Sebin (Seben?), Teledü (Teldü), Karaga, Burgu. Bu topraklarım (üzerinde) ve bu sularım (boyunca) konup göçerim’ (Tekin, 1983: 806 ve 810).

Ulaangom 1: *är atım bukan tägin yeti y(e)g(i)rmi yaşımta bur<g>ulukta (2) sülädim* ‘Erlık adım Bukan tegin. On yedi yaşımda Burguluk’a (2) sefer ettim’ (Barutcu Özönder, 2007: 221).

ŞU D 3, Terhin B 4 ve UG 1’in dışında Köl Tigin Yazıtının kuzey yüzünün 6. satırında geçen ve genellikle *bolçuda~bulçuda* şeklinde onarılan yer adının *Burguda* şeklinde tamamlanması gerektiğini düşünmekteyiz.

Dokuz Oğuzlarla yapılan savaşların anlatıldığı bölümde birkaç harfi yok olmuş bir yer adı bulunmaktadır. Dokuz Oğuz savaşlarının anlatıldığı cümlelerin benzeri BK D 30’da da geçmektedir. Ancak **Bilge Kağan Yazıtı**’nda 4 savaştan söz edilirken **Köl Tigin Yazıtı**’nda savaş sayısı 5’tir. Bunu da **Bilge Kağan Yazıtı**’nın bizzat Bilge Kağan’ın elinden çıkmadığına bağlamak mümkün olabilir. KT K 6’da geçen 5 sayısının BK D 30’da 4 olması belki dikkatsizlik ya da unutkanlık ile de açıklanabilir.

2.1. KT K 6’daki Okunamayan Yerle İlgili Araştırmacıların Okuma ve Değerlendirmeleri

KT K 6’da geçen ve ilk iki harfi net olan bu yer adının *Bo* ya da *Bu* ile başladığı kesin olup diğer harfler ise net değildir. **Yazıtlar** üzerinde çalışan ilk nesil bilim adamlarından bu yana ilgili yer adı aşağıdaki şekillerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır:

FATl: *b1Wnlg1 d1A*; RATl: *b1Wln1d1A*; *bol...nda* ‘Bol...n.’ (Radloff 1895: 26-27); *bu[...]da* ‘Bo[...]’ (Thomsen, 2002: 156); *bol.nda* ‘Bol-?mı’ (Melioranskiy, 1899: 75); *bu..da* ‘bu[.....]da’ (Orkun, 1936: 50); *Bol...nda* ‘Bol...mı’ (Malov, 1951: 32 ve 42); *bo[lçu]* ‘...’ (Tekin, 1968: 236 ve 271). Tekin, kelimeyi *Bolçu* şeklinde tamamlamasına rağmen sözlükteki *Bolçu* maddesine KT K 6’yı almamıştır. *Bol...nda* ‘Bol...mı’ (Aydarov 1971: 301); *bo[lçu]da* ‘Bolçuda’ (Tekin 1988: 28-29); *bol...nda* ‘bol...nda’ (Recebov-Memmedov, 1993: 75 ve 82); *Bo[lçu]* ‘Bolçu’ (Tekin, 1995: 50-51); *bo[lçu]* ‘bolçu’ (Karcavbay, 2003: 169 ve 177); *bwloçw* ‘Bolcsu’ (Berta, 2004: 181).

Bilindiği gibi **Köl Tigin Yazıtı**'nda, K 4'ten itibaren Dokuz Oğuzlarla olan mücadelelere yer verilmiştir. Burada anlatılanların paraleli BK D 29'un son cümleleriyle başlar. Tekin'in 1968 yılında yayımladığı gramerinden itibaren bu yer adının *Bolçu* şeklinde tamamlandığı ve sonraki yayınlarında da bunun devam ettirildiği görülmektedir. Tekin'den başka bazı bilim adamlarının da kelimeyi *Bolçu* şeklinde tamamlayıp 'Bolçu ırmağı' olarak anlamlandırdıkları bilinmektedir. Ancak başta Radloff olmak üzere Rus ekolü, yer adını okumamış ve genelde *bo...da* şeklinde bırakmışlardır. KT K 6'daki yer adı *Bolçu* şeklinde tamamlanırken BK D 30'da ise [*Çuş başı*] şeklinde tamamlanmaktadır. Aslında problem şuradan kaynaklanmaktadır: Dokuz Oğuzlarla, KT K 6'ya göre 5 kez; BK D 30'a göre ise 4 kez savaşılmıştır. Dokuz Oğuzlarla yapılan savaşlar şöyle bir karşılaştırma ile daha iyi anlaşılabilir:

1. Savaş: KT K 4: *Togu Balık*. BK D 30: *Togu Balık*.
2. Savaş: KT K 5: *Koşulgak*. BK D 30: *Antargu*.
3. Savaş: KT K 6: *Bo....da~Bu....da*. BK D 30: [*Çuş başı*].
4. Savaş: KT K 6: *Çuş başı*. BK D 31: *Ezgenti Kadız*.
5. Savaş: KT K 7: *Ezgenti Kadız*. BK D: Yok.

Yukarıdaki karşılaştırmada Bilge Kağan Yazıtında bir savaşın eksik olduğu ve sıralama ile yer adlarının karıştırıldığı görülmektedir. Bizim üzerinde durmak istediğimiz konu ise KT K 6'da *Bo[lçu]* şeklinde yapılan tamamlama ile ilgilidir. Çünkü KT D 37; BK D 28; T 35; ŞU G 1'de geçen *Bulçu*'nun Dokuz Oğuzların yaşadıkları yerlerle ilgisi açık değildir. Üstelik *Bulçu* adı Türkiş ve Üç Karluklarla yapılan savaşlar esnasında anılmıştır. Dolayısıyla *Bulçu* şeklinde bir tamamlama uygun olmamaktadır. *Bo~Bu* harfleriyle başlayan bu yer adının Dokuz Oğuzların yaşadığı yerlerden olan *Burgu* (~*burugu*) ile bir ve aynı olduğu dikkatlere sunulmaktadır.

Metnin fotoğrafları dikkatle incelendiğinde kelime, Radloff atlasına göre *bol~bul* harfleriyle başlamaktadır. Ancak ilk iki harften, *-da* bulunma durum ekine kadar birkaç harflik boşluk bulunduğu bütün yayınlarda aynıdır. Ancak *rI* ile *II* harflerinin sağ taraflarının düz bir çizgi olması Radloff ve sonrakilerin harfi *II* algılamalarında etken olabilir. Oysa Fin atlasında kelime *Bo~Bu* (*BW*) harfleriyle başlamaktadır. Bu durumda KT K 6'da geçen yer adının *Bolçu~Bulçu* şeklinde tamamlanması uygun olmamaktadır. Bu bağlamda sözü edilen yer adının **Şine Usu** ve **Terhin Yazıtı**'nda geçen *Burgu* (~*Burugu*) olabileceği düşünülmektedir.

2.2. *Burgu* (~*Burugu*) Yer Adıyla İlgili Veriler

Yukarıdaki üç **Yazıt**'ta geçen *Burgu* ya da *Burguluk* şeklinin aynı yer adı olduğu yönünde genel kanaat vardır. Özellikle Terhin B 4'te geçen yer adlarının bazıları kimi araştırmacılarca değişik şekillerde okunmuş ve yer tespiti yapılmıştır.

Burgu'nun yerini tespiti yardımcı olmak amacıyla Terhin B 4'te geçen yer adlarından *Karaga*'nın, **Moğolların Gizli Tarihi**'nde geçen *Hara'un* ile bir ve aynı olduğu düşünülmektedir. MGT §150 ve §177: *Kara'un* (Rachewiltz, 1972: 69 ve 87); *Hara'un* 'Selenge boyunda Merkitlerin memleketinde bir dağ' (Temir 1995: 247). Hatta bu yer adı BK D 37'de de geçmiştir: *Sälängä kudi yorıpan Karagan Kısıltä äbin barkın anta bozdum* 'Selenge boyunca ilerleyip Karagan Geçidi'nde evini barkını dağıttım'. Bu cümledeki *Karagan Kısıltä* 'Karagan Boğazı (geçidi)' ile **Moğolların Gizli Tarihi**'ndeki *Hara'un-habçal* aynı yer olmalıdır. *Karagan Kısıltä* ile MGT'deki *Hara'un-habçal*'ın aynı yer olması gerektiği yayın aşamasında olan bir makalemizde işlenmiştir.

Terhin B 4'te Selenge civarındaki yer adları sayılırken *Karaga* ile *Burgu*'nun yan yana yazılması bu iki yer adının birbirine yakın olduğuna işaret sayılabilir. Bu durumda *Burgu* ve *Karaga*'nın Selenge civarında olduğu hem **Terhin Yazıtı** hem **Bilge Kağan Yazıtı** hem de **Moğolların Gizli Tarihi**'nde tanıklanmış olmaktadır.

Burgu (~*Burugu*) yer adının neresi olabileceğine dair çeşitli görüşler vardır: Tekin, **Terhin Yazıtı**'nı yayımladığı makalesinde Mo. Burugu gool? ile bir saymak istemiştir (1983: 834). Klyaştorniy ise *Burgu*'yu Kaa-kem ırmağı ile birleştirmek istemiştir (1980: 94). Klyaştorniy'in *Burgu* ile birleştirmek istediği Kaa-kem bugünkü Kızıl civarında bulunan bir ırmaştır. Eğer belirtilen ırmak bu ise o zaman *säkiz Sälängä*'den ne anlamak gerektiği problemi üzerinde tekrar düşünmek gerekecektir. Çünkü *säkiz Sälängä* ifadesi, Tekin tarafından 'sekiz kollu Selenge' (Tekin, 1983: 818) olarak açıklanmıştı. Selenge ile Kaa-kem arasındaki uzaklığın fazla olması ve Klyaştorniy'in bu ırmak ile neden birleştirdiğini belirtmemiş olması da düşündürücüdür. Bu bakımdan bu birleştirmenin en azından coğrafi olarak mümkün olamayacağı düşünülmektedir.

Eski Türk yazıtlarında geçen yer adları için önemli değerlendirmelerde bulunan Gömeç ise Klyaştorniy'in Kaa-kem ırmağı ile birleştirme eğilimine değindikten sonra *Burgu*'nun Orhon-Selenge bölgesinde olabileceğini tahmin ettiğini söylemektedir (1997b: 25). Gömeç, yer adlarını incelediği bir makalesinde ise bu yer etrafında gelişen olaylara değinmiş ancak herhangi bir yer tespiti yapmamıştır (2001: 29).

Ulaangom Yazıtı'nı yeniden yayımlayan Barutcu Özönder, **Ulaangom 1**'de geçen *Burguluk* yer adının ŞU D 3'te geçen *Burgu* ile bir ve aynı olması gerektiğini düşünmekte ancak yer tespiti yapmamaktadır (Barutcu Özönder 2007: 220).

2.3. Sonuç

Bu bildiriye, KT K 6'da Dokuz Oğuzlarla yapılan 3. savaşın cereyan ettiği yerin *Bolçuda*~*Bulçuda* değil, *Burguda* şeklinde tamamlanması gerektiği önerilmiştir. **Terhin B 4**, BK D 37 ve **Moğolların Gizli Tarihi**'ndeki verilerden hareket

ederek *Burgu*'nun, Tekin'in işaret ettiği gibi bugün kuzey Moğolistan'da bulunan ve Selenge'nin kollarından olan Burugu gool olması gerektiği düşünülmektedir.

Çıgıltır Köl

Bildirinin üçüncü ve son yer adı, **Şine Usu Yazıtı**'nın doğu yüzünün 6. satırında geçen *Çıgıltır Köl*'dür. *Çıgıltır Köl*'ün geçtiği cümle şöyledir:

ŞU D 6: *säkizinç ay eki yañıka çıgıltır költä kasuy (kanyuy?) kızı süñüşdim anta sançdım anta udu yorıdım* 'Sekizinci ayın ikinci gününde Çıgıltır Gölü'nden Hanuy(?) ırmağı (boyunca) ilerlerken savaştım, orada mızrakladım (ve) (onları) kovaladım'.

3.1. Çıgıltır Köl ile İlgili Önceki Araştırmacıların Görüşleri

a?çıgı?lu?r köl 'see Çıgıltır (?)' (Ramstedt, 1913: 21) (Ramstedt notlarında, yer adının *açıg altır* da okunabileceğini ve bu durumda *açıg*'ın 'bitter, salz' anlamında olabileceğini belirtmiştir (Ramstedt, 1913: 52); *çıgıltır köl* 'Çıgıltır gölü' (Orkun, 1936: 170); *Açıg=Altır köl* 'ozera Soleniy (Açıg) Altır' (Malov, 1959: 35 ve 40); *Açıg Altır köl* 'ozera Solenogo [Açıg] Altır' (Aydarov, 1971: 346-347); *Çıgıltır köl* 'the lake Çıgıltır' (Moriyasu 1999: 179 ve 183); *çıgıldır (?) köl* 'Csigildir tónál' (Berta, 2004: 288 ve 305).

Şine Usu Yazıtı'nı bütünüyle yayımlayan araştırmacıların, bu göl adının okunuşunda birlik sağladıkları söylenemez. Bunların dışında Gumilév, kitabının bir bölümünde 'tuzlu Altır' şeklinde bir çeviri yapmıştır (2002: 451). Drevne'de ise *açıg altır köl* 'ozero Açıg-Altır-Köl' okunmuş ve anlamlandırılmıştır (DTS 5). Clauson da *Çıgıltır Köl* okumuş ancak herhangi bir açıklama ve yer tespiti yapmamıştır (EDPT 715a). Gömeç ise *Açıg Altır* okumuş ve gölü, Aksu civarlarında, Tarım ırmağının kaynakları bölgesine yerleştirmiştir (2000: 430) ve (2001: 25).

3.2. Çıgıltır Köl'ün Adı ve Yeri ile İlgili Değerlendirmelerimiz

Harf çevrimini *çIGltR* : *kŪl* şeklinde yaptığımız yer adı, yazım bakımından *açıg altar* ya da *açıg altır* okumaya da elverişlidir. Bu gölün bugün hangi göl olduğu bilinmediği için, *Çıgıltır* mı yoksa *açıg altar*~*açıg altır* mı okumak gerektiği netlik kazanmamıştır.

Açıg kelimesi eski Türkçe metinlerde çeşitli anlamlarda kullanılmıştır: 'acı, hiddet, kuvvetli, pek'; 'hediye' (Gabain, 1988: §258). 'Öfke, kızma, şiddet'; 'acı, ızdırıp'; 'ekşi, acımtırak'; 'hediye, armağan' (EUTS 2). Verilen anlamlar içerisinde bir göl için kullanılacak en mantıklı olanı 'acı, tuzlu' olsa gerektir. Ancak göl adının ikinci bölümü olan *Altır* ya da *Altır*'ın ne olduğu belli değildir. Mo. *aldar* 'ün, şöhret, nam, itibar, gözdelik, tanınmışlık, şan şöhret; isim, ad' (Lessing, 2003: 49) ile birleştirilebilir mi? Bundan başka Mo. *altargana*~*altagana* (Lessing, 2003: 53) diye adlandırılan bitki adı ile göl adının ikinci kelimesi

arasında ilgi var mıdır? *Altagana* adının < *altan* ‘altın’ kelimesinden +*gAnA* ekiyle yapılmış olduğu da bildirilmiştir (Poppe, 1992: §119). *Caragana* ya da *Bezelye Çalısı* denen bu bitkinin anavatanının Sibiryaya olduğu bilinmektedir. Bu bitkinin ülkemizde bilinen adı *Bezelye Çalısı*; Latince adı ise *Caragana arborescens*’tir. Belki gölün bulunduğu yörede yetişen bu bitkinin acı meyveli türünden dolayı bu ad verilmiş de olabilir. Ancak bütün bunlar varsayımdan öteye gidememektedir. **Krş.:** http://www.gardenorganic.org.uk/pdfs/international_programme/TTS7-Siberian_peashrub.pdf (06.06.2007).

Gölün adı *Çıgıltır* olarak düşünüldüğünde ise ses bilgisi bakımından uygunluğu ile bugün Türkiye’de Ardahan’ın biraz batısında bulunan Çıldır Gölü’nü (enlem: 41.00 Kuzey; boylam: 43.12 Doğu) çağrıştırmaktadır. *Çıldır* adının etimolojisi ile ilgili olarak adın, bir çok kaynakta Çavuldur’dan getirildiğine işaret eden O. Uyanık, sözü edilen Oğuz boyu Çavuldur’a yaklaştırmayı denemek istemiş ancak gramatikal olarak mümkün olamayacağını savunmuştur (2006: 92). **Şine Usu Yazıtı**’nda geçen *Çıgıltır* adını *Çıldır* adı ile birleştirmek mümkün olabilir mi? Yine Kilis’in Elbeyli ilçesine bağlı Çıldıroba köyünün (Enlem: 36.67 Kuzey; Boylam: 37.47 Doğu) adındaki *Çıldır* da, göl adındaki *Çıldır* ile aynı olmalıdır.

Çıgıltır kelimesinin şöyle bir gramatikal gelişim gösterdiği düşünülebilir: *çığiltır*>*çiviltır> *çiltır>*çıldır. Bu durumda Anadolu’daki yer adlarıyla Orta Asya yer adları arasındaki ilişkiye bir örnek daha verilmiş olmaktadır. Buna göre *Çıldır* ilçesi de adını, hemen yakınında bulunan *Çıldır* gölünden almış olmalıdır. Yerleşim yerlerine ad verilirken oradan geçen bir akarsu (ırmak, dere, çay vs.) veya yakınında bulunan dağ, tepe, göl gibi coğrafi öğelerden ilham alındığı bilinmektedir.

Çıgıltır adındaki +*tIr* biçimbiriminin ek olduğu ve *bagatur*’daki +*tUr* ile bir ve aynı olduğu düşünülebilir. *Bagatur* adı için genellikle *baga+tur* açılımı önerilir. Bu açılımdaki +*tUr* ekinin de Mo. olduğu bildirilmiş olsa da Doerfer, +*tUr* ekinin Moğolcada durum eki (Kasussuffix) olduğunu, dolayısıyla bu ek ile açıklamanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Bu bakımdan Doerfer, *bagatur*’u doğrudan eski Türkçe olarak açıklamayı önermiştir (TMEN §817). Moğolcada +*tUr* eki yönelme-bulunma durum ekidir (Poppe, 1992: §285).

Bugün Anadolu’da, Bayındır, “Çandır”, “Eğirdir” gibi bazı yer adlarında bulunan +*dIr*/*dUr* biçimbiriminin de aynı ek olduğu öne sürülebilir. Bizce sözü edilen yer adlarındaki +*dIr*/*dUr* eki eski bir (Mo.?) bulunma durum eki olup -*da*/*de*/*ta*/*te* anlamı veriyordu. Ekin, yer adlarında kullanımı sonucunda kalıplaştığı ve durum eki fonksiyonunu yitirdiği savunulabilir.

Çıgıltır Köl’ün, bugün aynı adı taşımasından dolayı yerini tespit etmek çok zordur. Aynı satırda (ŞU D 6) geçen *Kasuy* adının dışında gölün yerini tespiti yardımcı olabilecek herhangi bir yer adı bulunmamaktadır. Bir sonraki satırda, geri dönüp Ötügen’de kışladıkları belirtildiğine göre *Çıgıltır Köl*’ün Ötügen’in

batı veya kuzey batısında bir yerde olması gerekir. *Çıgıltır Köl* adının yanında bulunan ve yazıtta yalnızca bir yerde geçen *Kasuy* adından hareket edilebilir. Clauson, *Kasuy* adını ihtiyatlı olarak *ak suv* (?) okumak ve ‘Ak Suv’ şeklinde anlamlandırmak istemiştir (EDPT 757a). Gömeç de *Ak Sub* okumuş ve Tarım ırmağının kollarından biri olduğunu öne sürmüştür (2001: 26). Ne var ki Ramstedt’in verdiği runik metne göre *Ak Sub* ya da *Ak Suv* okumak mümkün değildir. Ancak Ramstedt’in verdiği *yl* ünsüzünün yazımı *bl* ünsüzüne benzemektedir. Ancak bu da *Kasuy* adının *Ak Sub* okunabilmesine yeter derecede destek sağlamamaktadır. Popow’dan aldığı bir bilgiyi nakleden Ramstedt, kuzey Moğolistan’da bulunan Hanuy ırmağının Çin kaynaklarında *xa-sui* olarak söylendiğini ifade etmiştir (Ramstedt, 1913: 52). Ramstedt’in söyledikleri ne kadar mantıklı olsa da bir ırmak adının Çince telaffuzla söylenmesi pek uygun görünmemektedir. **Şine Usu Yazıtı**’nı hâkkedenin yanlışlıkla *ny* çift ünsüzü yerine *sl* ünsüzünü yazmış olabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır. Eğer savımız doğru ise bu durumda *kanyuy* okunabilecek ve **Terhin Yazıtı**’ndaki gibi Hanuy ırmağı ile bir ve aynı saymak mümkün olabilecektir. Tekin, **Terhin (Taryat) Yazıtı**’nda (B 5) geçen *Kanyuy* adlı ırmağı Selenge’nin kollarından biri olan Hanuy ırmağı saymakta; bu ırmak adının “Şinehüü” ve Klyaştorını tarafından *nç* çift ünsüzü ile verildiğini ancak bu ünsüzün pekâlâ *ny* de olabileceğini ifade etmektedir (Tekin, 1983: 819).

Şine Usu Yazıtı’ndaki *Kasuy* okuyuşunu, *Kanyuy* şeklinde okuyarak **Terhin Yazıtı**’ndaki gibi Hanuy ırmağıyla birleştirmeye yönelik savımız doğruysa *Çıgıltır Köl*’ün de Hanuy ırmağına yakın bir yerde olması gerekir. Adını *Hanuy* ırmağından aldığı belli olan Hanuy yerleşim biriminin batı tarafında bulunan Terhin Gölü’nün batı bölümünde irili ufaklı birkaç göl bulunmaktadır. Herhâlde *Çıgıltır Köl*, bu göllerden biri olmalıdır.

SONUÇ

Şine Usu Yazıtı’nda çok sayıda geçen yer adlarından biri olan *Çıgıltır Köl* adının, bugün Anadolu’nun biraz batısında bulunan Çıldır Gölü’nün adı ile bir ve aynı olabileceği önerilmiştir. Yine Kilis’in Elbeyli ilçesine bağlı Çıldıroba köyünün adındaki *Çıldır*’ın da, göl adındaki *Çıldır* ile aynı olduğu düşünülmektedir. *Çıgıltır* adındaki *+tIr* biçimbiriminin, büyük bir olasılıkla Mo.? *+tUr* eki olduğu ve bugün Anadolu’da birçok yer adının sonunda bulunan *+dIr/+dUr* ekinin de aynı ek olması gerektiği ve *Çıgıltır Köl*’ün ise Terhin Gölü’nün batısında bulunan birkaç küçük gölden birisi olabileceği önerildi.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

Aalto, P.-Ramstedt, G. J.-Granö, J. G., (1958), “Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei”, **Journal de la Société Finno-Ougrienne**, LX/7, 3-91.

Adamoviç, M., (2004), “Otça Borça”, Çeviren: E. Aydın, **Türk Dili**, 633, 261-264.

Alyılmaz, C., (2003), “Moğolistan’da Eski Türk Kültür ve Medeniyetine Ait Bazı Eserler ve Buldukları Yerler”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, X/21, 181-199.

Aydarov, G., (1971), **Yazık Orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis’mennosti VIII veka**, Alma-ata: Akademiya Nauk Kazakskoy SSR.

Barutcu Özönder, F. S., (2007), “Ulaangom Yazıtı Üzerine Düşünceler”, **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 2003** içinde, Cilt: 2, Ankara, 219-231.

Berta, Á., (2004), **Szavaimat Jól Halljátok**, A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása, Szeged: JatePress.

Caferoğlu, A., (1993), **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul: Enderun.

Clauson, S. G., (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford: The Clarendon.

Doerfer, G., (1965), **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen**, Band II. Türkische Elemente im Neupersischen *alif* bis *tā*, Wiesbaden: Franz Steiner.

DTS **bkz.:** V. M. Nadelyayev (1969).

EDPT **bkz.:** S. G. Clauson.

EUTS **bkz.:** A. Caferoğlu (1993).

Gabain, A. von, (1988), **Eski Türkçenin Grameri**, Çeviren: M. Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Giraud, R., (1961), **L’Inscription de Bain Tsokto**, Paris: Librairie d’Amerique et d’Orient.

-----, (1999), **Gök Türk İmparatorluğu, İlteriş, Kapgan ve Bilge’nin Hükümdarlıkları (680-734)**, Çeviren: İ. Mangaltepe, İstanbul: Ötüken.

Gömeç, S., (1997a), **Kök Türk Tarihi**, Ankara: Türksoy.

-----, (1997b), **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

-----, (2000), “Şine Usu Yazıtı’nda Geçen Yer Adları Üzerine”. **Belleten**, LXIV/240, 427-433.

-----, (2001), “Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Yer Adları”, **Türk Kültürü**, XXXIX/453, 25-36.

Gumilëv, L. N., (20023), **Eski Türkler**. Çeviren: D. A. Batur, İstanbul: Selenge.

Hamilton, J. R., (1997), “Tokuz Oguz ve On Uygur”. Çeviren: Y. Koç-İ. Birkan, **Türk Dilleri Araştırmaları** 7, 187-232.

Karcavbay, S., (2003), **Orhon Muraları**. Astana.

Klyaştorniy, S. G., (1980), “Terhinskaya Nadpis”, **Sovetskaya Tyurkologiya**, 1980/3, 82-95.

Klyaştorniy, S. G.-T. İ. Sultanov, (20042), **Kazakistan Türk’ün Üç Bin Yılı**, Çev.: D. A. Batur, İstanbul: Selenge.

Lessing, F. D., (2003), **Moğolca-Türkçe Sözlük**, Çev.: G. Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Malov, S. E., (1951), **Pamyatniki Drevnetyurkskoy pis’mennosti**, Moskva-Leningrad.

----, (1959), **Pamyatniki drevnetyurkskoy pis’mennosti Mongolii i Kirgizii**, Moskva: Akademiya Nauk SSSR.

Melioranskiy, P. M., (1899), **Pamyatnik’ v’ çest’ Kyul’ Tegini**, St-Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk’.

MGT: **Moğolların Gizli Tarihi**.

Moriyasu, T., (1999): “Site and **Inscription of Şine-Usu**”. **Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998** İçinde. Eds. T. MORIYASU and A. OCHİR. Osaka: The Society of Central Eurasian Studies, 177-195.

Nadelyayev, V. M.-Nasilov, D. M.-Tenişev, E. R.-Şçerbak, A. M., (1969), **Drevnetyurkskiy Slovar’**, Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

Orkun, H. N., (1936), **Eski Türk Yazıtları I**, İstanbul: Türk Dil Kurumu.

Poppe, N., (1992), **Moğol Yazı Dilinin Grameri**, Çeviren: G. Karaağaç, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Prjevalskiy, N. M., (1990), **Tibet Seyahatnamesi**, Çeviren: Ö. C. Eren, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Rachewiltz, I. de, (1972), **Index to the Secret History of the Mongols**, Bloomington: Indiana University Publications.

Radloff, W., (1895), **Die alttürkischen Inschriften der Mongolei**, St-Petersburg.

----, (1897), **Die alttürkischen Inschriften der Mongolei**, Neue Folge St-Petersburg.

-----, (1899), **Die alttürkischen Inschriften der Mongolei**, Zweite Folge. St-Petersburg.

Ramstedt, G. J., (1913), “Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei”, **Journal de la Société Finno-Ougrienne**, XXX/3, 1-63.

Recebov, E.-Memmedov, Y., (1993), **Orhon-Yenisey Abideleri**, Bakı: Yazıcı.

Rybatzki, V., (1997), **Die Toñukuk-Inschrift**, Szeged: Studia Uralo-Altaica.

Salman, H., (1998), **Türgişler**, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Taşagıl, A., (2004), **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Tekin, T., (1968), **A Grammar of Orkhon Turkic**, Bloomington, The Hague: Indiana University Publications.

-----, (1983), “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”. **Bellekten**, LXXIX/184, 1983, 795-838.

-----, (1988), **Orhon Yazıtları**, Ankara: Türk Dil Kurumu.

-----, (1994), **Tunyukuk Yazıtı**, İstanbul: Simurg.

-----, (1995), **Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, İstanbul: Simurg.

-----, (2000), **Orhon Türkçesi Grameri**, Ankara: Sanat Kitabevi.

Temir, A., (19953), **Moğolların Gizli Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Thomsen, V., (20022), **Orhon Yazıtları Araştırmaları**, Çeviren: V. Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu.

TMEN **bkz.:** G. Doerfer (1965).

Uyanık, O., (2006): “Çıldır Adı Üzerine”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi** 19, 87-93. [http:// www. gardenorganic. org. Uk/pdfs/international_ programme/TTS7-Siberian_peashrub.pdf](http://www.gardenorganic.org.uk/pdfs/international_programme/TTS7-Siberian_peashrub.pdf) (Erişim Tarihi: 06.06.2007).

